MALTA

QORTI CIVILI
PRIM' AWLA
(GURISDIZZJONI KOSTITUZZJONALI)

ONOR. IMHALLEF
TONIO MALLIA

Seduta tas-16 ta' Mejju, 2008

Rikors Numru. 31/2007

Paul Fenech, Monica Saguna, Vincent Fenech, Mario Fenech, Carmela Sammut, Joseph Buttigieg, Angela Buttigieg, Joseph Buttigieg, Mary Conti, Emanuel Buttigieg, Stella Muscat, Angelo Buttigieg, Mary Buttigieg, armla ta` Robert Buttigieg ghal kull interess li jista` jkollha, Carmela sive Karm Buttigieg, John Buttigieg Emmanuel Buttigieg, Maria Brincat, Carmen Borg, Angela Buttigieg bhala prokuratrici tal-assenti Carmelo Micallef, Paul Micallef, Concetta Calleja, Doris Xuereb u Angela Linsley ilkoll assenti u residenti barra minn Malta, l-imsemmi Monica Saguna bhala prokuratrici tal-assenti Carmen Scicluna, Antoinette Kitchens, Angelo Calleja u Vincent Calleja ilkoll assenti u residenti l-Awstralja

vs

Kummissarju ta` l-Artijiet u l-Avukat Generali

Il-Qorti:

Rat ir-rikorsipprezentat fit-23 ta` Mejju, 2007, li in forza taghha, wara li r-rikorrenti esponew illi:

Ir-rikorrenti huma lkoll proprjetarji tal-fond numru 18 fi Triq Parisio, Sliema, liema fond ghandu tlett bibien u cioe` bin-numru 16, 17 u 18;

L-imsemmi fond kien esproprijat fit-22 ta` Jannar, 1991 permezz ta` Dikjarazzjoni tal-President mahruga taht il-Kapitolu 88 tal-Ligijiet ta` Malta fejn gie dikjarat li tali fond huwa mehtieg ghal skop pubbliku u b`akkwist ta` xiri assolut;

Tali dikjarazzjoni kif ippublikata fil-gazzetta tal-Gvern tad-29 ta` Jannar, 1991 tindika li dak li kien qieghed jigi espropriat kienet parti mill-fond li jgib in-numri 16 sa 18 fi Triq Parisio, Sliema u cioe` dik il-parti tal-kejl ta` 159.4 metri kwadri;

Tali proprjeta` fl-intier taghha ghandha mizura ta` cirka 529 metri kwadri u tikkonsisti f`dar ta` abitazzjoni u art wara d-dar filwaqt li l-parti mehuda mill-intimati hija dik li tinkludi biss d-dar ta` abitazzjoni;

Minkejja l-pubblikazzjoni ta` l-Avviz ta` Esproprjazzjoni fis-sena 1991 ir-rikorrenti ghandhom qatt ma gew notifikati b`avviz ghal ftehim;

Minkejja li l-intimati iddikjaraw li tali proprjeta` hija mehtiega ghal skop pubbliku l-istess proprjeta` ma gietx uzata u sahansitra hallew l-istess proprjeta` tiddeterjora u fi stat ta` abbandun tant li l-istess proprjeta` illum hija milquta minn hsara enormi;

In oltre minkejja li giet formalment esproprjata biss parti minn tali fond b`konsegwenza tal-istat ta` abbandun li thalliet fiha dik il-parti esproprjata r-rikorrenti gew ukoll

imcahhda milli jaghmlu uzu mir-rimanenti parti u sahansitra l-parti rimanenti garbet hsara konsiderevoli;

Minkejja li din il-proprjeta` ma gietx utilizzata u jidher li ma hemm l-ebda pjan iminenti sabiex tigi utilizzata din il-proprjeta` ghall-allegat skop pubbliku li ghalih giet mehuda, l-intimati ma rrilaxxawx l-istess proprjeta`;

In oltre bin-nuqqas ta` l-intimati li johorgu l-Avviz ghal Ftehim ir-rikorrenti qeghdin jigu mcahhda mid-dritt taghhom li jadixxu lill-Qorti sabiex jigi stabbiliet dak il-kumpens xieraq u dovut lilhom;

Dan l-agir huwa leziv tad-drittijiet fondamentali tar-rikorrenti kif protetti taht l-artikolu 37 u artikolu 39 tal-Kostituzzjoni u tal-artikolu 1 tal-Ewwel Protokoll ghall-Konvenzjoni Ewropea u tal-artikolu 6 ta` l-istess Konvenzjoni, liema Konvenzjoni u Protokoll jifformaw parti integrali mill-Ligijiet ta` Malta permezz ta` Kapitolu 319;

Talbu lill-intimati jghidu ghaliex din l-Onorabbli Qorti m`ghandhiex:

(1) tiddikjara illi t-tehid tal-proprjeta` fuq imsemmija anke jekk meta ittiehdet kienet isservi skop pubbliku, illum tali tehid jiddifetta minn skop pubbliku u ghalhekk id-Dikjarazzjoni tal-President tat-22 ta` Jannar, 1991 li biha l-proprjeta` tar-rikorrenti giet esproprjata hija nulla u bla effett billi tali tehid huwa vjolattiv tad-dritt tar-rikorrenti kif protetti f`Artikolu 37 tal-Kostituzzjoni u Artiklu 1 tal-Ewwel Protokol ghall-Konvenzjoni Ewropea; in oltre (2) tiddikjara illi tali tehid u l-agir tal-intimati huma ukoll vjolattivi tad-dritt tar-rikorrenti protett f`Artikolu 39 tal-Kostituzzjoni u ta` l-Artikolu 6 tal-Konvenzjoni Ewropea u (3) konsegwentement tikkundanna lil intimati jhallsu dak il-kumpens xieraq u dawk id-danni li jigu likwidati bhala kumpens ghall-imsemmija vjolazzjonijiet liema kumpens ghandu jinkludi fost affarijiet ohra ammont likwidat ghall-hsara li saret fil-proprjeta` tar-rikorrenti bhala konsegwenza tat-tehid imsemmi.

Rat ir-risposta tal-intimata li in forza taghha eccepew illi:

1. Preliminarjament l-intimat Avukat Generali mhux legittimu kuntradittur ghal din il-lanzjanza ai termini tal-artiklu 181B(1) u (2) tal-Kap. 12. Ir-rikorrenti qed jallegaw ksur tad-drittijiet tal-bniedem rizultanti minn esproprjazzjoni ta` proprjeta` u ghal dan jista` jwiegeb tajjeb hafna l-intimat l-iehor. Il-Qrati taghna dejjem zammew mal-punt li l-esponent Avukat Generali jkun legittimu kuntradittur f`kawzi kostituzzjonali meta tkun attakkata xi ligi partikolari a bazi ta` ksur tad-drittijiet tal-bniedem. Pero` f`din il-procedura r-rikorrenti mhux qed jattakkaw l-ebda ligi imma biss l-esproprjazzjoni.

2. Preliminarjament ukoll in kwantu a) l-ewwel talba tar-rikorrenti hija talba ghal dikjarazzjoni mill-Qorti li l-esproprjazzjoni tal-proprjeta` saret, jew llum hi, minghajr l-iskop pubbliku mehtieg, b) in kwantu t-tieni talba turbot mal-ewwel wahda, u c) in kwantu t-tielet talba tar-rikorrenti hija talba ghal danni, din il-Qorti ghandha tastjeni milli tisma` dan il-kaz ai termini tal-artiklu 46(2) tal-Kostituzzjoni. L-esponenti jissottomettu li r-rikorrenti kellhom rimedji ordinarji xierqa ghal lanjanzi taghhom, fosthom kawza ta` *judicial review* biex jattakkaw l-esproprjazzjoni minhabba l-allegata karenza ta` skop pubbliku, u kawza civili ghall-allegati danni sofferti. Certament dawn huma rimedji ordinarji effettivi ghal lanjanzi taghhom.

3. Fil-mertu jinghad li, kif se jkun ippruvat waqt it-trattazzjoni tal-kaz, mhux minnu li r-rikorrenti kienu mcahhda mill-uzu tal-proprjeta` esproprjata, jew mizmuma milli jgawdu l-proprjeta` esproprjata jew xi proprjeta` adjacenti maghha. Ghalkemm hu minnu li d-dikjarazzjoni tal-President kienet publikata f`Jannar 1991, il-Gvern qatt ma ha pussess tal-proprjeta` esproprjata u ghalhekk ir-rikorrenti setghu liberament jibqghu juzaw din il-proprjeta` sal-lum. Jekk imbaghad ir-rikorrenti minn rajhom abbandunaw din il-proprjeta`, allura ma jistghux jitolbu l-Gvern biex iwiegeb ghad-danni allegatament sofferti minnhom.

4. Jinghad ukoll li l-fatt fih innifsu li l-Gvern ma hax pussess tal-proprjeta` esproprjata u l-fatt li ghadu ma twettaqx il-progett pubbliku ppjanat ma jfissirx fih innifsu li b`daqshekk l-esporprjazzjoni jew ma kellhiex, jew m`ghandhiex, skop pubbliku. Ifisser biss li l-progett mahsub ghadu ma twettaqx.

5. Jinghad ukoll li l-iskop wara dan l-esproprju kien biex tinfetah triq pubblika. Ghalhekk certament li jissussisti skop pubbliku li jiggustifika l-esproprjazzjoni.

6. Jinghad li m`hemm l-ebda ksur tad-drittijiet fundamentali tal-bniedem fil-konfront tar-rikorrenti u dan minhabba r-ragunijiet segwenti.

7. In kwantu r-rikorrenti jallegaw ksur tal-artiklu 39 tal-Kostituzzjoni u l-artiklu 6 tal-Konvenzjoni, l-esponenti jissottomettu li:

a) r-rikors promotur ma jittratta dwar l-ebda proceduri civili, haga li hija elementari fl-applikazzjoni ta` dawn l-artikli.

b) in oltre l-esponenti jossottomettu li jekk ir-rikorrenti qed jallegaw ksur tad-dritt ta` access ghall-Qorti, l-esponenti jissottomettu li r-rikorrenti kellhom il-possibilita` shiha li jadixxu lill-Qorti. Fost ohrajn setghu adixxew lill-Qorti biex ikun dikjarat li l-intimat Kummissarju tal-Art esproprja minghajr ma kien hemm skop pubblika wara l-esproprjazzjoni. Pero` kif gia inghad, ir-rikorrenti liberament ghazlu li ma jutilizzawx dan ir-rimedju ordinarju.

c) Dwar l-allegazzjoni li r-rikorrenti ma setghux jadixxu lill-Qorti biex din tiffissa kumpens peress li l-intimat Kummissarju tal-Art ma kienx hareg l-avviz ta` ftehim, l-esponenti jissottomettu s-segwenti. Ir-rikorrenti donnhom hawn qed jaghmlu allegazzjoni ta` ksur tad-dritt ta` access ghall-Qorti, pero` dan l-argument taghhom ma jregix. Dan ghaliex biex japplikaw l-artikli 39 u 6, min jaghmel l-ilment irid ikollu diga` dritt investit fih. Issa sal-lum ir-rikorrenti ghadhom sidien ta` din il-proprjeta` u jistghu juzawha

liberament. Ghalhekk huma ma jistghux jadixxu lill-Qorti biex taghtihom kumpens ghal tehid ta` proprjeta` li ghadha taghhom u li ma ttehditx. Id-dritt ghall-kumpens ghadu ma twelidx ghax ir-rikorrenti ghadhom sidien tal-proprjeta`. Ghalhekk dawn l-artikli ma japplikawx lanqas ghal dan l-aspett tal-allegazzjoni tar-rikorrenti.

8. In kwantu r-rikorrenti qed jallegaw ksur tal-artiklu 1 tal-Ewwel Protokol tal-Konvenzjoni (dritt tal-proprjeta`), l-esponenti jissottomettu li f`dan l-istadju l-proprjeta` ghadha tar-rikorrenti u ghadhom jistghu igawduha liberament. Barra minn hekk jinghad ukoll li jista` jsir tehid tal-proprjeta` diment li dan ikun ghal skop pubbliku. L-esponenti jissottomettu li l-iskop wara dan l-esproprju kien wiehed pubbliku, u cioe`, biex tinfetah triq. Ghalhekk dan l-artiklu mhux applikabbli ghal dan il-kaz.

Salv eccezzjonijiet ohra jekk ikun il-kaz.

Ghaldaqstant l-esponenti jitolbu bir-rispett li din l-Onorabbli Qorti joghgobha tichad it-talbiet tar-rikorrenti bl-ispejjez kontrihom.

Semghet il-provi li ressqu l-partijiet;

Rat l-atti kollha tal-kawza u d-dokumenti ezebiti;

Semghet lid-difensuri tal-partijiet;

Rat li l-kawza thalliet ghal lum ghas-sentenza;

Ikkunsidrat;

Illi dawn il-proceduri jikkoncernaw il-fond 18, fi Triq Parisio, Sliema, li permezz ta` Dikjarazzjoni tal-President ta` Malta ippubblikata fit-harga tal-gazzetta tal-Gvern tad-29 ta` Jannar, 1991, gie dikjarat li hu mehtieg ghal skop pubbliku u li l-akkwist kien ser jsir b`titolu ta` xiri assolut. Minn dak iz-zmien sallum, ma sar xejn aktar fir-rigward ta` din l-istess proprjeta`. Jidher li l-hsieb kien li mis-sit in kwistjoni tghaddi triq pubblika, pero`, sa llum il-proprjeta` baqghet ma gietx utilizzata u l-intimat Kummissarju tal-Art

baqa` jzomm il-pussess legali tal-istess. Il-fond thalla fi stat ta` abbandun u jidher li hu milqut bi hsarat konsiderevoli. In-nuqqas tal-awtoritajiet li jiffinalizzaw l-akkwist, jwassal, skond ir-rikorrenti, ghal ksur tad-drittijiet fondamentali taghhom kif protetti taht l-artikolu 37 u artikolu 39 tal-Kostituzzjoni u tal-artikolu 1 tal-Ewwel Protokoll ghall-Konvenzjoni Ewropea u tal-artikolu 6 tal-istess Konvenzjoni.

Fl-ewwel lok, trid tigi mistharga l-eccezzjoni preliminari mressqa mill-Avukat Generali li hu mhux il-legittimu kuntradittur. Kwistjoni simili gieli giet trattata minn din il-Qorti u dik Kostituzzjonali, u fl-1995 saru bidliet fil-ligi procedurali li kienu mahsuba biex ma jhallux aktar kwistjonijiet ta` xejra preliminari dwar min ghandu jidher ghall-Gvern, ixekklu l-mixi ‘l quddiem tas-smiegh tal-kawzi fil-meritu. Bis-sahha tal-artikolu 181B tal-Kodici tal-Organizzazzjoni u Procedura Civili, ir-regoli iccaraw kif wiehed ghandu jirregola ruhu mhux biss f`kawzi ta` natura kostituzzjonali. Dan l-artikolu gie imfisser minn din il-Qorti fil-kawza “Caruana vs L-Onorevoli Prim Ministru”, deciza fil-31 ta` Mejju, 2006, fis-sens li gej:

“Illi fil-fehma ta` din il-Qorti, dan ifisser li l-legislatur ried li f`kull kax li fih wahda mill-partijiet tkun il-Gvern, dik ir-rapprezentanza tkun principalment f`kap tad-dipartiment u, fejn dan ma japplikax, sussidjarjament fil-persuna tal-Avukat Generali, li dejjem u f`kull kaz irid jigi wkoll notifikat bl-atti gudizzjarji li jitressqu kontra l-Gvern”.

Ghalhekk, la darba jezisti, f`dan il-kaz, kap tad-dipartiment, il-pozizzjoni tal-Avukat Generali bhala intimat hija irritwali, u ghandu jigi liberat mill-osservazzjoni tal-gudizzju.

Ghar-rigward tal-meritu, kif intqal mill-Onorabbli Qorti Kostituzzjonali fil-kawza “Pawlu Cachia vs Avukat Generali et”, deciza fit-28 ta` Dicembru, 2001;

“… fil-fehma ta` din il-Qorti u bhala regola, biex wiehed jista` jiggustifika t-tehid ta` proprjeta` jew l-interferenza mat-tgawdija pacifika ta` tali proprjeta` fl-interess pubbliku

jew fl-interess generali *<u>irid ikun gie identifikat b`mod konkret dak l-uzu fl-interess pubbliku jew fl-interess generali.</u>* *Mhux sufficjenti, ghalhekk, li jkun hemm progett fl-arja jew il-mera* *<u>possibilita`</u>* *ta` xi progett, ghax altrimenti facilment, taht* *<u>il-pretest</u>* *tal-interess pubbliku jew l-interess generali, jigi eluz dan id-dritt fondamentali. Huwa f`dan is-sens li jrid jinzamm bilanc gust bejn l-interessi tas-socjeta` u l-interess tal-individwu".*

Kif kompla jigi affermat mill-istess Onorabbli Qorti Kostituzzjonali fil-kawza <u>"Lapsi Estate Ltd vs Kummissarju tal-Artijiet et"</u>, deciza fis-26 ta` Jannar, 2007.

"L-utilita` pubblika (trid) tirrizulta pozittivament lill-Qorti u ma tithallhiex fuq mera ipotesi ta` bzonn potenzjali".

Fil-kaz in ezami, ma jirrizultax li kien hemm xi progett konkret, ghax wara id-dikjarazzjoni tal-President ta` Malta ta` Jannar, 1991, ma sar xejn biex jitwettaq l-izvilupp indikat fl-inhawi. Ghalkemm jidher li ghad hemm hsieb li xi darba tghaddi triq mis-sit in kwistjoni, ma jirrizultax lill-Qorti mill-provi prodotti li dan huwa interess <u>konkrett u attwali</u>, izda biss l-ideja li forsi xi darba dak il-progett ikun jista` jsehh. Huwa certament facli hafna li tghid li ghandek interess f`dan jew f`dak il-progett, pero`, jekk ma jkun sar xejn biex jigi fattwallizzat dak il-progett, difficcli li l-Qorti ssostni guridikament dak l-interess allegat.

Il-principji li ghandhom jirregolaw il-materja gew ampjament elenkati fid-decizjoni li tat l-Onorabbli Qorti Kostituzzjonali fit-2 ta` Dicembru, 2003, fil-kawza <u>"Allied Newspapers Ltd vs Avukat Generali et"</u>. F`dik is-sentenza, il-principji gew rikapitolati fis-sens li se jinghad:

"1. Il-ligijiet li jaghtu s-seta` lill-Istat li jesproprija proprjeta` ta` individwi huma rikonoxxuti bhala mehtiega f`socjeta` demokratika biex jassiguraw l-attwazzjoni ta` zvilupp socjali u ekonomiku fl-interess tal-kollettivita`. L-ezistenza ta` dawn il-ligijiet hi addirittura rikonoxxuta fl-istess Kostituzzjoni (Art. 37(2)) kif ukoll fl-Artiklu 1 ta` l-Ewwel Protokoll tal-Konvenzjoni Ewropea.

2. Id-dritt moghti lill-Istat li b`ligi jesproprija l-proprjeta` tal-privat ma hux wiehed assolut u insindakabbli, izda ghandu f`kull kaz jigi ezercitat strettament fil-parametri stabbiliti mhux biss fil-ligi li tawtorizza l-espropriju, <u>imma wkoll fl-osservanza tal-Kostituzzjoni u tal-Konvenzjoni Ewropea</u>. F`dan ir-rigward <u>l-operat ta` l-istat hu soggett ghall-verifika mill-organi gudizzjarji.</u>

3. Id-dritt ta` l-espropriju moghti lill-Istat ghandu jitqies li hu eccezzjoni, ossia limitazzjoni tad-dritt fondamentali ta` kull individwu li jgawdi l-proprjeta` tieghu, jew, fi kliem il-Konvenzjoni, tad-dritt ghat-tgawdija pacifika tal-possedimenti tieghu. Dan ifisser li l-jedd ta` l-individwu ghandu jipprevali fejn l-Istat ma jkunx issodisfa adegwatament l-osservanza tad-dettami tal-Kostituzzjoni, tal-Konvenzjoni jew tal-ligi li bis-sahha taghha agixxa. Il-limitazzjonijiet tal-jeddijiet fondamentali, kif enuncjati kemm fil-Kostituzzjoni kif ukoll fil-konvenzjoni, kellhom ghalhekk jigu applikati restrittivament fis-sens li f`kaz ta` dubbju dak id-dubbju kellu jmur favur l-individwu u mhux favur l-Istat. Dan ma jfissirx, pero`, li fejn l-Istat ghandu margini wiesgha ta` azzjoni dan kellu jigi b`xi mod imnaqqas jew imxekkel b`xi process ta` interpretazzjoni.

4. Kien jispetta lil, u jinkombi fuq, l-Istat li jipprova adegwatament li fil-kaz partikolari li jkun taht ezami kienu jikkonkorru dawk l-elementi *sine qua non* mehtiega biex jintitolawh jagixxi fil-konfront ta` l-individwu b`mizura, in forza ta` ligi, lit kun ser tipprivah mill-possedimenti tieghu jew mill-uzu taghhom. Galadarba d-dritt ta` l-Istat li jesproprija jew jillimita l-uzu tal-possedimenti ta` l-individwu kien jikkostitwixxi deroga tal-jedd fondamentali u limitazzjoni tieghu, <u>dak id-dritt kellu jigi ezercitat biss fejn u sa kemm kien necessarju</u>, u dan ukoll peress li hu fuq kollox obbligu primarju ta` l-istess Stat li jirrikonoxxi d-drittijiet fondamentali ta` l-individwu, iwettaqhom u jharishom. Isegwi, ghalhekk, li l-Istat

<u>ma jistax bla bzonn ixekkel il-jedd ta` l-individwu ghat-tgawdija tal-possedimenti tieghu</u>, u tali xkiel, fejn mehtieg, <u>kellu mhux biss ikun proporzjonat mal-htigijiet tal-kollettivita` imma wkoll ma kellux jestendi lil hinn mill-htigijiet taghha</u>.

5. Isegwi il-principju bazilari fejn si tratta ta` esproprjazzjoni li fejn il-process tat-tehid tal-proprjeta` ma jkunx gie konkluz, u allura l-mizura setghet titqies f`dak l-istadju bhala wahda ta` tehid ta` pussess jew regolament ta` uzu ta` proprjeta`, l-Istat kellu l-obbligu li jirrilaxxja l-possediment lill-individwu li jkun proprjetarju tieghu biex igawdih bla xkiel, appena jkun jirrizulta li ma kienitx ghadha tokkorri r-raguni valida u gustifikativa li pprovokat l-azzjoni ta` l-Istat fl-ewwel lok”.

Mic-cirkustanzi ta` dan il-kaz, jirrizulta li ghall-aktar minn sittax-il sena mid-dikjarazzjoni tal-President li s-sit kien mehtieg ghal skop pubbliku, sa meta gie intavolat ir-rikors promotur ta` din il-kawza, l-istat (jew ahjar, l-intimat Kummissarju tal-Artijiet) ma kien ghamel assolutament xejn biex jikkonkretizza l-pjanijiet sabiex dak is-sit jigi utilizzat ghal triq. Dan ifisser li ghal tul dan iz-zmien kollu, ir-rikorrenti inzammu fi stat ta` incertezza bl-interferenza kontinwa fit-tgawdija pacifika tal-fond proprjeta` taghhom, incertezza naxxenti mid-dikjarazzjoni tal-President, u dan avvolja l-bini bic-cwievet b`kollox baqa` f`idejn ir-rikorrenti.

Din il-Qorti tifhem li l-progett kien jehtieg negozjati u diskussjonijiet, pero`, fil-waqt li hu minnu li l-istat ghandu d-dritt li jiddetermina hu x`inhuma l-progetti li ghandu jintraprendi fl-interess tal-kollettivita`, u anke jistabilixxi l-priorita` bejn id-diversi progetti li, kif jigri hafna drabi, ma jkunux jistghu jitwettqu kollha f`salt, mill-banda l-ohra ma hux gust li l-individwu jigi assoggettat ghal aktar minn sittax-il sena ghal interferenza fil-possedimenti tieghu, minghajr ma` dak il-progett, li kellu jsehh wara d-dikjarazzjoni ta` espropriju, jibda` b`xi mod jikkonkretizza ruhu. Ghalhekk, fil-fehma tal-Qorti, ma jezistix bilanc gust bejn il-htigijiet tal-interess generali tal-komunita` (jew kollettivita`) u l-interferenza kontinwa mat-tgawdija

pacifika li r-rikorrenti kellhom dritt ghaliha fir-rigward tal-fond numru 18, fi Triq Parisio, Sliema.

Ghar-rigward tal-ilment a bazi tal-artikolu 6 tal-Konvenzjoni Ewropea (dewmien fit-trattazzjoni tal-kaz), din il-Qorti tosserva li l-istat m`ghandux ma jiehux passi ulterjuri ghad-determinazzjoni tal-materja u hlas ta' kumpens dovut. Skond il-procedura allura vigenti (qabel l-emendi introdotti bl-att XI tal-2002) wara l-hrug tad-Dikjarazzjoni ta' esproprjazzjoni, il-Kummissarju tal-Art irid jsegwi l-materja billi javvza lis-sid permezz ta' avviz maghruf bhala Avviz ghall-Ftehim bil-htiga tal-esproprjazzjoni u jindika l-kumpens li jkun qed jigi offrut. Jekk is-sid ma jaqbilx mal-ammont tal-kumpens offrut, ghandu javvza b' dan lill-Kummissarju tal-Art fi zmien 21 jum minn meta jircievi l-Avviz ghall-Ftehim, u meta l-Kummissarju jircievi dan l-avviz, ghandu jibda proceduri quddiem il-Bord tal-Arbitragg dwar Artijiet biex dan il-Bord jiffissa l-kumpens li ghandu jithallas lis-sid. Wara d-decisjoni tal-Bord, ikun jista jigi pubblikat il-kuntratt ta' trasferiment tal-art a favur il-Gvern.

Sfortunatament il-ligi ma timponi ebda terminu fuq il-Kummissarju tal-Art entro liema irid iressaq l-Avviz ghal-Ftehim, u f' kaz ta' kontestazzjoni fuq il-kumpens offrut, biex iressaq il-materja quddiem il-Bord tal-Arbitragg u fil-prattika, gieli gara li l-Kummissarju tal-Art jdum snin twal ma jiehu dawn il-passi. Hekk, fil fatt, gara f' dan il-kaz. Wara li saret id-Dikjarazzjoni ghall-esproprjazzjoni f`Jannar tal-1991, ma ittiehdu ebda passi ohra biex il-materja tigi determinata. Il-Qorti taghmilha cara mill-ewwel li hi tiddeplora dan l-atteggjament tal-Kummissarju tal-Art, u tara li hu abbuziv li f'kaz ta' esproprjazzjoni, is-sid jithalla fil-limbu ghal-aktar minn 16-il sena. Minn naha l-ohra, tqis ukoll li l-rikorrenti naqsu meta ghal tul dan iz-zmien kollu ma hadu ebda proceduri biex igieghlu lill-Kummissarju tal-Art jagixxi. Huwa ben maghruf bhala principju legali li meta l-ligi ma tipprovdix terminu biex isir xi att, min hu interessat jista' jadixxi l-Qorti ordinarja biex din tiffissa terminu xieraq skond ic-cirkostanzi (ara, bhala ezempju ta` dan il-principju, l-artikolu 1077 tal-Kodici Civili). L-Imhallef sedenti din il-Qorti, meta kien ghadu

jippratikka ta' Avukat gieli kien mqabbad biex juza din il-procedura, u jista' jikkonferma li hi procedura effettiva, peress li malli l-Qorti timponi terminu perentorju fuq il-Kummisarju tal-Art, dana tal-ahhar kif ikun obbligu tieghu jagixxi. Hu veru li din mhux sitwazzjoni felici, izda ghan-nuqqas tal-Kummissarju tal-Art li jagixxi, hemm mod kif bi proceduri ordinarji, huwa jista' jigi mgieghel jagixxi (ara bhala ezempju ta' din il-procedura il-kawza "Tabone v Kummissarju tal-Art", decisa minn din il-Qorti fit-2 ta' Ottubru, 2002).

Il-Qorti thoss li persuna m'ghandhiex kull meta jkun hemm xi nuqqas tal-amministrazzjoni tinvoka mill-ewwel ksur tad-drittijiet fundamentali taghha minghajr ma fl-ewwel lok, tara jekk l-Ordinament Guridiku jipprovdix hu stess rimedju. Ir-rimedju ordinarju ghandu jigi invokat qabel ir-rimedju straordinarju ibbazat fuq il-Kostituzzjoni u l-Konvenzjoni Ewropea dwar id-Drittijiet tal-Bniedem. F' dan il-kuntest din il-Qorti taghmel riferenza ghal dak li ntqal minnha fil-kawza "Mifsud Bonnici et v Tabone noe et", decisa fl-24 ta' Settembru, 2002, fejn intqal is-segwenti:

"Din il-Qorti tifhem li rikors ghal soluzzjoni kostituzzjonali ghandu jkun "*a measure of last resort*" ghax hu prezunt li c-cittadin jista' u ghandu jsib il-protezzjoni tad-drittijiet tieghu fil-ligijiet tal-pajjiz. Id-drittijiet tac-cittadin huma moghtija lilu jew mill-ligi naturali (li taghti lil kull bniedem certi drittijiet fundamentali u inaljenabbli) jew mill-ligi tal-pajjiz stess. F' socjeta' ideali, l-ghoti ta' drittijiet huwa bizzejjed biex il-bniedem igawdi mill-istess drittijiet, u dan peress li jkun mistenni li kull membru ta' dik is-socjeta' jirrispetta d-drittijiet ta' l-iehor, u jaghti lil haddiehor dak li hu tieghu. Peress li din is-socjeta' idealistika, jekk kienet tezisti, ma tantx damet hekk tezisti, l-istess membri tas-socjeta' holqu awtorita' li lilha nghata l-poter tara li d-drittijiet ta' kull membru ta' dik is-socjeta' jigu onorati. Maz-zmien dik l-awtorita', zviluppat fi Gvern, b' poter mhux biss biex jaghti drittijiet lic-cittadini, izda anke biex johloq mezzi biex dawk id-drittijiet jigu protetti u enforzati. Lill-

Gvern, ukoll, gew moghtija lilu poteri ohra, li, aktar ma ghadda z-zmien aktar saru ampji, komplessi u "*far reaching*". Hawn ukoll, f' socjeta' ideali, il-Gvern juza dawn il-poteri tieghu "*fairly and equally*", u fl-interess tac-cittadin u tas-socjeta' innifisha. Peress li kull Gvern jaf li hu ma joperax fi stat ideali, meta l-Gvern ha fuqu dawn il-poteri haseb ukoll ghall-possibilita' ta' abbuz u, fil-fatt, il-ligi ordinarja tipprovdi ghall-kontroll tal-Amministrazzjoni b' rimedji appoziti.

Il-ligi ordinarja, ghalhekk, kemm meta taghti drittijiet u poteri lic-cittadin, kemm meta taghti l-istess lill-Amministrazzjoni, tipprovdi, fiha nnifisha, soluzzjonijiet kemm biex dawk id-drittijiet ikunu jistghu jigu gawduti, kif ukoll biex jigu temperati f' kaz li dak li jkun jeccedi l-limiti tad-dritt jew poter tieghu. L-Ordinament Guridiku, fi kliem iehor, ghandu jitqies, hu prezunt u ghandu jinghata l-opportunita' li jsolvi hu stess il-problemi li jinqalghu bl-ezercizzju tad-drittijiet u l-poteri li hu stess jikkonferixxi, u hu biss meta dan l-Ordinament Guridiku jirrizulta li hu monk f' dawn is-soluzzjonijiet, li c-cittadin jkun jista' jirrikorri ghar-rimedju straordinarju taht il-Kostituzzjoni tal-pajjiz. Rimedju taht il-Kostituzzjoni hu, biex nghidu hekk, ta' imbarazz ghall-Gvern, ghax ikun ifisser li jew abbuza bil-poteri tieghu jew naqas li jipprovdi lic-cittadin b' rimedju ghad-dritt tieghu, lilu koncessi jew bil-ligi naturali jew bil-ligi ta' l-istat stess. Ghalhekk, il-Kostituzzjoni stess tipprovdi illi, qabel ma dak li jkun iressaq ilment taht il-Kostituzzjoni, irid l-ewwel "*to exhaust all ordinary remedies*", ghax qabel ma jallega nuqqas da parti tal-Awtorita' Governattiva, irid l-ewwel, jipprova jiehu ir-rimedju tieghu taht il-ligi ordinarja li provdielu l-istess Gvern. Hu biss jekk jirrizulta lil-Gvern ma ipprovdhiex rimedju adegwat, li c-cittadin jista' jakkuza lill-Awtorita' b' nuqqas b' kawza kostituzzjonali. M' ghandux jigi prezunt li l-Gvern naqas li jipprovdi lic-cittadin b' rimedju ghal-lanjanzi tieghu; anzi Ordinament Guridiku shieh u komplut ghandu jkun prezunt li jikkontjeni, fih innifsu, d-drittijiet u r-rimedji opportuni li jehtieg il-pubbliku soggett ghal dak l-Ordinament. Jekk ir-rimedju li

jipprovdi l-Ordinament ma jkunx effettiv, allura imbaghad, ic-cittadin jista' jakkuza lill-Gvern li naqas li jipprovdilu b' rimedju adegwat.

Fuq din il-kwistjoni, l-awturi <u>Jacobs and White</u>, fil-ktieb "*The European Convention on Human Rights*" (Clarendon Press, 1996 Ed.) jghidu, f' pagan 354:

"The Commission, citing the Interhandel Case before the International Court of Justice, has stated that the rule requiring the exhaustion of domestic remedies as a condition of the presentation of an international claim is founded upon the principle that the respondent State must first have an opportunity to redress by its own means within the framework of its own domestic legal system the wrong alleged to have been done to the individual".

Fil-kuntest ta' tilwima lokali, il-Gvern ghandu jkollu opportunita' juri li ghall-ilmenti partikolari gia' provda rimedji, u darba dawn jezistu (tant li f' din il-kawza qed jigu invokati mill-atturi stess) huwa fil-kuntest ta' dawn ir-rimedji li l-ilmenti ghandhom, fl-ewwel lok jigu mistharga. Min jirrikorri ghal rimedju kostituzzjonali, jrid juri jew li m' ghandux rimedji ordinarji jew li dawn mhux effettivi; f' dan il-kaz l-atturi dan ma wrewhx ghax, fl-ewwel lok, huma stess invokaw rimedji ordinarji u ghax, fit-tieni lok, ghandu ma giex deciz jekk ir-rimedji ordinarji jaghtux rimedju effettiv lill-atturi. Kwindi, f' dan l-istadju, l-istharrig Kostituzzjonali li talbu l-atturi ma jistax jinbeda.

Ghal kull *buon fini*, issir riferenza ukoll ghad-decisjoni tal-Onorabbli Qorti Kostituzzjonali fil-kawza <u>"Al Sakalli vs Prim Ministru et"</u> moghtija fis-7 ta' April, 2000, fejn intqal b' mod enfatiku li l-iskop ta' azzjoni bazata fuq id-Drittijiet Fundamentali tal-Bniedem hi biex tinghata rimedju meta ma hemmx rimedju iehor li jista' jinghata taht il-ligi ordinarja. Jekk hemm rimedju taht il-ligi ordinarja ghandu l-ewwel jezawrixxi dawk ir-rimedji qabel ma jitlob rimedju kostituzzjonali (ara wkoll <u>"Gaffarena vs Kummissarju tal-Pulizija"</u>

deciza mill-istess Qorti fid-29 ta' Ottubru, 1993, u "McKay vs Kummissarju tal-Pulizija" deciza min din il-Qorti fis-27 ta' Lulju, 1995)."

Kif intwera, l-Qorti ordinarji huma dejjem propensi jimponu zmien fuq parti biex tagixxi meta tara li n-nuqqas ta' terminu patwit jew impost, jista' jkun ta' pregudizzju ghall-parti l-ohra, u meta jigi impost tali terminu, il-parti sokombenti tkun trid tagixxi entro dak it-terminu, ghax tista' tkun passibbli anke ghall-proceduri ta' disprezz fil-konfront taghha (u dan apparti konsegwenzi legali li jistghu jirrizultaw b' konsegwenza tan-nuqqas). Persuna ghalhekk, li ghal 16-il sena shah injorat u ma invokatx ir-rimedji ordinarji pprovduti bl-Ordinament Guridiku, ma tistax wara tirreklama d-danni kollha sofferti minnha (ara bhala rifless fuq dan il-principju l-kawza "Briffa vs Roger Satariano and Sons Ltd", decisa minn din il-Qorti fil-11 ta' Gunju, 1997).

Din il-Qorti, ghalhekk, ma tarax li ghandha tilqa` talba tar-rikorrenti ghal dikjarazzjoni ta` ksur tal-artikolu 6 tal-Konvenzjoni Ewropea.

Ghar-rigward tad-danni, l-intimati jargumentaw li, peress li r-rikorrenti baqghu fil-pussess materjali tal-fond, huma setghu liberament jibqghu juzawh, u jekk abbandunawh u hallewh jaqa` fir-rovina, ma jistghux jitolbu l-Gvern biex iwiegeb ghad-danni. Din il-Qorti, minn naha l-ohra, tifhem ukoll li sid ta` proprjeta` li tkun identifikata mill-awtoritajiet li ghandha titwaqqa`, m`ghandux ikun mistenni li joqghod jonfoq flus biex jirrangha. Wiehed mhux mistenni li joqghod jirrepara u jirranga fond intenzjonat ghal demolizzjoni. Minn naha l-ohra, din il-Qorti tara li n-nuqqas tar-rikorrenti li jikkawtelaw tempestivament l-interessi taghhom, ghandu jwassal ghal temperament fl-ghoti tad-danni li huma intitolati ghalihom.

B`din id-decizjoni, il-Qorti sejra tordna r-rilaxx tal-post a favur is-sidien rikorrenti, u kwindi l-proprjeta` se terga` tinghata lura f`idejn is-sidien. Jibqa` l-fatt li l-fond ghandu hsarat kbar u ghal tul sittax-il sena is-sidien gew impeduti milli juzufruwixxu mill-potenzjal tieghu. Ma giex indikat lill-

Qorti x`inhi l-ispiza necessarja biex il-post jigi rrangat. Id-dar bil-gnien maghha gie indikat li tiswa` madwar Lm 275,000, izda din, kif inghad, se tibqa` f`idejn is-sidien. Il-Qorti sejra, ghalhekk, tiffissa, *'arbitrio boni viri'* somma bhala kumpens ghal hsarat li thallew jigru fil-fond, mehud in konsiderazzjoni l-fatt li ghal dan jahtu in parte r-rikorrenti li ghal diversi snin m`ghamlu xejn biex igieghlu lill-awtoritajiet jiffinalizzaw il-process tal-esproprjazzjoni, u bhala danni morali ghall-agir xejn rispettuz u hafna traskurat da parti ta` l-intimat kif fuq spjegat; il-Qorti tiffissa din is-somma f`ammont ta` € 50,000.

Ghaldaqstant, ghar-ragunijiet premessi, tiddisponi mill-kawza billi thassar u tannulla l-ordni ta` espropriazzjoni maghmula bid-Dikjarazzjoni tal-President ta` Malta tat-22 ta` Jannar, 1991, fir-rigward tal-proprjeta` 16, 17 u 18, Triq Parisio, Sliema, u tordna lill-intimat Kummissarju tal-Artijiet sabiex b`effett immedjat jirilaxxja l-pussess battal ta` din il-proprjeta` a favur ir-rikorrenti u jghaddiha lura f`idejn ir-rikorrenti fl-istat li hi, u tikkundanna lill-istess Kummissarju tal-Artijiet jhallas lir-rikorrenti s-somma ta` €50,000 (hamsin elf ewro) bhala kumpens ghal hsarat fil-fond u ghal agir illegali u abuziv tieghu, u dan wara li issib li l-agir tal-istess Kummissarju tal-Art fir-rigward ta` din il-proprjeta` kien leziv u bi ksur tad-dritt tar-rikorrenti protett bl-artikoli 37 u 39 tal-Kostituzzjoni ta` Malta u bl-artikolu tal-ewwel Protokoll ghal Konvenzjoni Ewropea tad-Drittijiet tal-Bniedem; tichad it-talbiet tar-rikorrenti fil-kuntest tal-artikolu 39 tal-Kostituzzjoni ta` Malta u tal-artikolu 6 tal-Konvenzjoni Ewropea tad-Drittijiet tal-Bniedem; u tillibera lill-intimat Avukat Generali mill-osservanza tal-gudizzju.

L-ispejjez tal-kawza, fic-cirkustanzi jithallsu kollha kwantu ghal terz (1/3) mir-rikorrenti u zewg terzi (2/3) mill-intimat Kummissarju tal-Artijiet.

< Sentenza Finali >

---------------------------------TMIEM---------------------------------